

ŞAHISMAYIL İSMAYILOV
BDU-nun dissertantı
e-mail: shahismail_ismailov@mail.ru

XVII ƏSRİN 80-Cİ İLLƏRİNDƏ SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN XARİCİ TİCARƏTİ (Sanson və Engelbert Kempferin gündəlikləri üzrə)

Açar sözlər: Səfəvi, Təbriz, Hindistan, Osmanlı

Ключевые слова: Сефевиды, Тебриз, Индия, Османский

Key words: Sefevideis, Tebriz, India, Ottoman

Uzaq Şərq, Mərkəzi Asiya ölkələri və Hindistanı Aralıq dənizi və Qara dəniz sahilləri ilə əlaqələndirən məşhur beynəlxalq karvan yolları Səfəvi dövlətinin ərazisindən keçirdi. Avropaya nadir daş-qaş, cürbəcür zərgərlik məmulatları, zərif ipək parçalar, ədviyyat, xüsusilə xam ipək bu yollarla aparılırdı. Səfəvi imperiyasının əlverişli coğrafi mövqeyi, yəni Avropa-Asiya və Rusiya-Şərq ticarət yollarının qovuşağında olması, onun xarici aləmlə əlaqələrinə müsbət təsir göstərirdi. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrin birinci yarısında imperiyanın şimal-qərb və cənub-şərq sərhədlərində qonşu dövlətlərlə baş vermiş müharibələr sənətkarlığa, ticarətə mənfi təsirlər etmiş, lakin onun inkişafının qarşısını tam ala bilməmişdir. XVII əsrin 80-ci illərində Səfəvi məmləkətinə gəlmiş avropalı səyyahların məlumatına görə, İsfahan, Kaşan, Məşhəd, Təbriz, Marağa, Mərənd, Xoy, Gəncə, Bakı, Şamaxı və Naxçıvan şəhərləri sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idilər.

XVII əsrin ortalarında Səfəvi məmləkətində əmtəə-pul münasibətlərinin daha da genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq bir çox şəhərlər təkcə ölkəmizin deyil, Yaxın və Orta Şərqlin ticarət həyatında da çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Avropalı səyyahların gündəliklərində şəhərlərin bazarları, topdan və pərakəndə satış mərkəzləri olan karvansaraları, əcnəbi ölkələrlə ticarət əlaqələri haqqında məlumatlara təsadüf edilir.

Engelbert Kempfer XVII əsrin II yarısında hind tacirlərinin Şamaxı, Dərbənd, Həştərxan vasitəsilə Rusiya və Avropa ilə tranzit ticarətdə fəal iştirak etmələri barədə məlumat verir. Səfəvi şəhərlərində yaşayan hindlilər Həştərxandan Dərbənd, Bakı, Şamaxıya gələn rus tacirləri ilə qızğın alver edirdilər. Onlar rus və Qərbi Avropa mallarını Səfəvi şəhərlərinin bazarlarına gətirir, həmçinin Şərq mallarını Bakı limanı vasitəsilə Rusiyaya daşıyırdılar. Səyyah E.Kempfer 1683-cü ildə Bakıda hind karvansarasında Moltanı taciri ilə görüşmüşdü. Həştərxanda yaşayan hind tacirləri rus mallarını dəniz yolu ilə Niyazabad körpüsünə, Dərbəndə və Bakıya gətirir, habelə quru yolu ilə Şamaxı, Ərdəbil, Təbriz, daha sonra İsfahan vasitəsilə karvanla Bəndər-Abbasa qədər, oradan da Bəndər Surat körpüsünə, Hindistana aparırdılar (1, 35).

Səfəvi dövlətinin xarici ticarətində xam ipək, toxuculuq malları, xalı, ayaqqabı, mal-qara əsas yer tuturdu. Şaqren dəri növündən (yumuşaq dəri) ayaqqabı Rusiya, Polşa, Hindistan və digər ölkələrə ixrac olunurdu. Hind tacirləri Təbriz, Gilan və Şirvandan gətirilən ipəyin əsas alıcıları idi.

Səfəvi dövlətinin Türkiyə vasitəsilə Avropa ölkələri ilə ticarət münasibətlərinin yaranmasında Təbriz şəhəri mühüm rol oynayırdı. 1645-ci il noyabrın 29-da Təbrizdə olmuş fransız Labullay Təbriz ticarətini belə şərh etmişdir: «Təbriz Asiyanın ən məşhur ticarət şəhəridir. Ticarət karvanı buraya hər cür mal gətirir. Qərb ölkələrindən, həmçinin Yunanıstandan, Polşa və Venesiyadan oraya qızıl, gümüş, zərif parça, mirvari, kəhrəbə, Şərq ölkələrindən-Tatarıstandan, Özbəkistandan, Tibetdən, Çindən, Şərqi Hindistandan ipək, yaqut, almaz, şilə adlı təsvirli kətan parça, darçın, istiot, müxtəlif ədviyyat gətirirdilər. Bu şəhərdə çoxlu ipək toxuculuğu malları hazırlanıb Yunanıstan və Afrikaya göndərilirdi» (2, 144-145).

E. Kempfer gündəliyində İsveç kralı XI Karlın, Polşa kralının Şah Süleymana

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

ünvanlanmış məktubları, Fransa, Moskva və digər ölkə səfirlərinin Şah Süleymanla (1666-1694) görüşləri və bu görüşlərdə Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsini təklif etmələri barədə məlumat vermişdir (3, 56, 241-276).

XVII əsrin sonunda Səfəvi dövlətinin bir çox şəhərləri kimi Təbriz də iqtisadi tənəzzül dövrü keçirsə də, burada olmuş Avropa səyyahları, tacir, diplomat və missionerlərin qeydlərindən aydın olur ki, Təbriz yenə də Yaxın və Orta Şərqdə böyük sənətkarlıq, ticarət mərkəzi idi. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrin 80-ci illərindən etibarən Səfəvi dövləti miqyasında baş verən iqtisadi böhran istər-istəməz Təbriz şəhərinə də öz təsirini göstərmişdi. Bu böhranın bəzi elementləri Sansonun da diqqətindən yayınmamışdır. O yazır ki, artıq İsfahan, Kaşan, Təbriz, Məşhəd şəhərlərinin karxanalarında zərli parçalardan toxunan paltarların geyimi Hindistanda qadağan edilmişdi. Türkiyə və başqa qonşu ölkələrdə də bu paltarlar istifadə olunmadığı üçün onun ixracatı azalmışdı. Ümumiyyətlə, Səfəvi dövlətinin xarici ticarəti məhdudlaşmış və bu səbəbdən gömrük gəlirləri də azalmışdı ki, nəticədə bütün bunlar dövlətin mədaxilini ciddi azaldırdı (4, 191).

Sansonun yazdığına görə, Səfəvi dövlətinin zərboxanalarında gümüşə tələbat çox olduğuna görə Avropa ölkələrindən də gümüş külçə alırdılar. Avropa ölkələrindən Səfəvi zərboxanaları üçün gümüş alıb gətirən erməni tacirləri mənfəətin az olacağından şübhələndikdə gümüş külçəni gizli yollarla Hindistana aparıb orada satırdılar. Şah üç il əvvəl dövriyyədə olan sikkələrin dəyişdirilməsi, yəni yeni sikkə zərbi haqqında göstəriş vermiş, ancaq xəbər tutmuşdur ki, yeni sikkə zərb etmək üçün kifayət qədər gümüş yoxdur. Ona görə ki, ölkəyə İspaniyadan gümüş gətirən erməni tacirləri burada kifayət qədər mənfəət əldə edə bilməyəcəklərindən ehtiyat edərək görə gümüşü Bəsrə yolu ilə Hindistana aparmışdılar. Şah dərhal erməni tacirlərinin böyüklərinə bildirdi ki, əgər erməni tacirlərinin İspaniyadan alınan gümüşü Hindistana aparması davam etsə, siz on min əşrəfi cərimə ediləcəksiniz. Bu zaman erməni tacirlərinin Bəsrədə səkkiz yüz min əşrəfi dəyərində gümüş ehtiyatı vardı. Onlar Bəsrədəki gümüş ehtiyatını Hindistana Hollandiya gəmisi ilə aparmaq fikirində idilər. Holland səfiri onlara bildirmişdi ki, gümüş külçələrini Holland gəmisinə yükləyə bilərlər, gəmi İran sahilinə yan alıb burada dayanmayacaq və birbaşa Hindistana üzəcək. Ancaq səfir sözünə əməl etmədi və gümüş yüklü gəmi Bəndər-Abbasa üzüb burada lövbəri endirib dayandı. Limanın gömrük rəisi gümüşü müsadirə etdi. Bu zaman sarayda olan Holland səfiri malın azad edilməsi üçün heç bir cəhd göstərməmişdi. Öz xeyirləri, yəni Səfəvi sarayı ilə yaxınlaşmaq xatirinə ermənilərə zərər dəyməsinə razı olur. Şah sonda lütfükarlıq göstərər erməniləri cərimədən azad edir. Sansona görə Şah erməniləri və ticarət məqsədi ilə digər ölkələrdən gələn xristianları vergidən bir qayda olaraq azad edirdi (4, 33, 34). Göründüyü kimi, erməni tacirinin Hindistana apardığı gümüş külçə müsadirə edilsə də, onlar cərimədən azad edilir. Dövlətin iqtisadiyyatının zəiflədiyi bir dövrdə erməni tacirlərinin bu cür işləri dövriyyədə gümüş sikkənin azalmasına və bu da öz növbəsində ticarətin zəifləməsinə təsir edirdi.

XVII əsrin 80-ci illərində Avropa ölkələrindən Səfəvi dövlətinə göndərilən elçilər hədiyyələr gətirir və bunun qarşılığında onlara öz dövlət başçılarına aparmaq üçün hədiyyələr verirdilər. Bu əslində dövlətlərarası hədiyyələr mübadiləsi ilə səciyyəvi qarşılıqlı ticarət münasibətləri idi. Engelbert Kempfer 1684-cü ildə İsfahanda İsveç, Moskva, Polşa səfirlərinin gətirdikləri hədiyyələri rəsmi qaydada Şaha təqdimatı mərasimində iştirak etmiş və bu barədə əsərində ətraflı məlumat vermişdi. Belə ki, Səfəvi Şahına İsveç səfiri bir saat, 9 ov tüfəngi, 7 at, Moskva səfiri əla samur dəriləri, 2 güzgü, 1 şüşə sandıq, Polşa səfiri isə 5 qızıl quş təqdim edir. Ancaq qeyd edilənlərdən əlavə xeyli hədiyyə gətirilmişdi ki, bunlar ipək, yun və pambıq parçalar, qiymətli xəzlər, yorğan, döşək, qızıl və gümüş əşyalar, ayaqqabı və bir çox başqa predmetlərdən ibarət idi (3, 271).

İngilislər 1622-ci ildə portuqalların Hörümüzdən çıxarılmasında Səfəvi dövlətinə kömək etmişdi. Bunun qarşılığında isə Səfəvi dövləti üzərinə götürdüyü öhdəliyə görə ingilis tacirləri idxal və ixrac əməliyyatında gömrük rüsumundan azad edilmişdilər. Əlavə olaraq Bəndər Abbas limanının illik gömrük rüsumunun yarısı da İngiltərəyə verilməli idi. Bu vaxtdan etibarən portuqallar İran körfəzində əvvəlki üstünlüklərini itirmiş və burada ingilis tacirlərinin mövqeyi

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

güclənmişdi (3, 115). Ancaq Şah Süleyman (1666-1694) ingilis tacirlərinə verilmiş imtiyazları ləğv etsə də, XVII yüzilin 60-70-ci illərində İngiltərə-Səfəvi dövlətləri arasında qarşılıqlı əlaqələr yenidən genişlənir. Elə Engelbert Kempfer də İran körfəzində İngilis tacirlərinin mövqeyi möhkəmlənmişdi dedikdə, təkcə XVII əsrin 30-cu illərini deyil, həmin əsrin 70-80-ci illərini də nəzərdə tutur.

Səfəvi-Fransa dövlətləri arasında qarşılıqlı ticarət əlaqələri Fransanın 1664-cü ildə Şərqi Hind şirkətini yaratdıqdan sonra mövcud olmuşdur. Sanson bu barədə məlumat verir. O, yazır ki, əlahəzrət Şahın Fransa tacirlərinə münasibəti çox yaxşı idi. Belə ki, on bir il əvvəl limanın gömrük idarəsinin başçısı Fransanın Ost-Hind şirkətinin ticarət təşkilatının rəisi Monte Ferrenin pulunu müsadirə etmişdi. O, Şahdan həmin pulun qaytarılmasını xahiş etdikdə, Şah dərhal göstəriş verdi və alınmış bütün pul ona qaytarıldı. Şahın naibi rəisülvəzarə də ona çox mehribanlıq göstərdi. 1683-cü ildə Şah sarayına xəbər çatdırıldı ki, dörd Fransa gəmisi İran körfəzi sularında lövbər salmaq istəyir. Şah bütün sahil hakimlərinə göstəriş verdi ki, Fransa gəmilərini ehtiramla qarşilasınlar onlar üçün ərzaq, içməli su hazırlasınlar və pulsuz versinlər (4, 35). Sansonun gündəliyində Səfəvi-Fransa qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinə çox az yer verilmişdir. Sözsüz ki, bu XVII əsrin son illərində Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatının tənəzzülü və bununla əlaqədar olaraq bir çox Avropa ölkələri kimi Fransa ilə də ticarət münasibətlərinin zəifləməsi ilə əlaqədar idi (4, 186). Engelbert Kempferə görə bu zaman Hollandiyanın Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqəsi çox güclü idi. Əgər hollandlar istəsələr, Şahla razılığa gəlib hər il Səfəvi dövlətinə gömrük rüsumu ödəmədən 25000 tükən (425000 taler) dəyərində mal ixrac edə bilərdilər. Ancaq bu zaman onların Səfəvi dövlətin ixrac etdikləri malın ümumi dəyəri 20000 tükəndən artıq deyildi. Səyyaha görə bu zaman İran körfəzinin limanlarında Hollandiya, Fransa və bir neçə başqa Avropa dövləti istisna olmaqla digərlərinin nümayəndəlikləri yox idi (3, 115).

Sanson əsərində Səfəvilərin Hollandiya ilə qarşılıqlı ticarət əlaqələrinə bir qədər geniş verir. O, yazır ki, hollandlar Şahla bağladıkları müqaviləyə görə hər il 300 tay ipək almaq hüququ əldə etmişdilər. Və müqaviləyə əsasən hər tay ipəyin bazar qiymətindən əlavə 1000 livr də ödəməyi öhdələrinə götürmüşdülər (4, 186). Ancaq bunun müqavilində Səfəvi bazarlarına gətirdikləri bütün malları gömrük rüsumundan azad olunmuşdu. Lakin ilk vaxtlar hollandlar Səfəvi bazarlarına kifayət qədər ticarət malı gətirdikləri üçün müqavilənin şərtləri mənafeələrinə uyğun idi. Çox keçmir ki, beynəlxalq münasibətlərdə gərginlik baş verdiyinə görə Hollandiyanın Səfəvi dövlətinə mal ixracı azalır. Belə bir vəziyyətdə holland tacirlərinin aldıkları hər tay ipəyə görə əlavə pul vermələri mənfəətlərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Lakin Hollandiyanın Səfəvi dövlətinə mal ixracının azalması və müqaviləyə əsasən ipək almalarının davam etməsi Şah üçün sərfəli idi. Elə bu məsələ ilə bağlı Hollandiyadan İsfahana Van Lien adlı səfir göndərilir. O, Şahla danışib ipəyin qiymətini azaltmağa müvəffəq olmalı idi. Bu məqsədlə İsfahana gəlmiş səfir Şaha çox qiymətli hədiyyələr də gətirmişdi. Holland səfirinə şifahi olaraq ipəyin hər tayının qiymətini 3 ekü azaldılacağı vəd edilir. Ancaq bu barədə rəsmi razılıq əldə edilmədi. Əslində Holland səfiri qiymətli hədiyyələr gətirdiyinə görə onu incitməmək xatirinə ipəyin qiymətini endirəcəkləri barədə şifahi vəd verilmişdi (4, 186, 187). Holland səfiri dövlət məmurlarına da rüşvət verib şifahi verilmiş vədi kağız üzərində rəsmiləşdirməyə cəhd etsə də, buna müvəffəq olmadı. Səfir paytaxtı tərk edib Lara çatdıqda rəsmən Səfəvi hökumətini təhdid edərək elan etdi ki, şirkətin Bataviyadakı hərbi gəmilərini körfəzə gətirib buradakı limanları məhv etdirəcək. Ancaq Səfəvi hökuməti çox yaxşı bilirdi ki, Bataviyadakı şirkət buna qadir deyildir. Həm də bu zaman Hollandiyanın rəqibi olan Fransanın böyük hərbi gəmiləri tez-tez körfəzə gəlir və onların Səfəvi sarayı ilə əlaqələri, gediş-gəlişləri vardı (4, 188). Sansonun yazdığına görə Şah Fransanın Ost-Hind şirkətinin tacirlərinə imtiyazlar vermişdi. Buna görə də körfəzdəki Fransanın hərbi gəmiləri Səfəvi dövlətinin maraqlarını qoruyurdu və Hollandiya gəmilərinin belə bir vəziyyətdə İran körfəzinə müharibə məqsədilə girməsi mümkün deyildi. Engelbert Kempfer isə yazır ki, fransızlar peşkəş verib gömrük rüsumundan azad olmuşdular. Ancaq onların gəmiləri İran

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

körfəzinin limanlarına çox az gəlirdilər (3, 115).

Bu zaman Səfəvi dövləti ilə ticarətdən zərər çəkən və narazı qalan təkə hollandlar deyildi. Belə ki, Səfəvi dövlətinin dövriyyədə olan sikkələrinin çoxu qəlp olub dəyəri çox azalmışdı və heç kim öz ticarət malını Səfəvi ölkəsinə gətirib burada mis pula satmaq istəmirdi. Bu zaman ölkə zərbcxanalarında kifayət qədər saxta pul kəsilirdi. Zərbcxanalarda nəzarət zəifləmiş, qəlp sikkə kəsənlər tutulduqda belə, rüfvət verib razılaşıb, yenə öz işləri ilə məşğul olurdular. Nəticədə dövriyyəyə həddən çox qəlp pul daxil edilmişdi. Sanson yazır ki, doğrudur, Şah on il olardı ki, sikkələrin dəyişdirilməsi və düzgün əyərda zərb edilməsi sahəsində az iş görməmişdi. İsfahan, İrəvan, Təbriz, Ərdəbil, Həmədan, Dadiyan, Həvizədə Şahın göstərişi ilə yeni sikkələr zərb edilmişdi. Şah bu sikkələrin ölkədən çıxarılmasını da qadağan etmişdi. Buna baxmayaraq hindlilər yenə də sikkələri ələ keçirir öz ölkələrinə aparırdılar. Bu zaman hindlilərin Bəndər Abbas hakimi ilə gizli əlaqələri vardı. Ona rüşvət verib yeni sikkələri ölkədən çıxarırdılar. Elə buna görə də nə qədər sikkə zərb olunsa da, daxili bazarda yenə də tapılmırdı. Ancaq yüksək əyərli sikkələrin qiymətini qaldırmaqda bu çətinliyə son qoymaq olardı. Çünki sikkənin qiyməti yüksək olduqda onun ölkədən çıxarılması hindlilər üçün sərfəli olmayacaqdı. Avropanın qızıl və gümüş sikkələri Səfəvi bazarlarında dəyərsiz olduğuna görə heç kim onları bu ölkənin bazarlarına gətirmirdi. Bu zaman hindlilər Bəsrədən Venesiya sekinlərini və İspan eküsünü də ələ keçirib birbaşa Hindistana aparırdılar (4, 188, 190). Səfəvi dövlətinin zərbcxanalarında qəlp sikkələr kəsilməsi və bu pulların külli miqdarda dövriyyəyə daxil olması, hindli tacirlərin müxtəlif yollarla yüksək əyərli sikkələri Hindistana aparmaları ölkənin təkə xarici iqtisadi əlaqələrini deyil, daxili ticarətini də zəiflədir, böhranı daha da dərinləşdirirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ашурбейли С. Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние веке. Баку, 1990
2. Onullahi S. M XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1982
3. Dər dərbare şahənşahə İran, təlife Engelbert Kempfər. Tərcome-ye Keykavus Cahandari, Tehran, h. 1350
4. Səfərname-ye Sanson. Tərcome-ye Tağı Təfəssüli, Tehran, h. 1346

ШАХИСМАИЛ ИСМАИЛОВ

диссертант БГУ

e-mail: shahismail_ismailov@mail.ru

ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ СЕФЕВИДСКОГО ГОСУДАРСТВА

В 80-Х ГОДАХ XVII ВЕКА

(на основе дневников Сансона и Енгельберта Кемпфера)

К 80-х годах XVII в. торговые связи Сефевидского государстве с соседними странами, а также с западом получили большое развитие.

В торговле с Россией наибольшую роль играли города Дербент и Баку.

Во всех городах Сефевидского государстве в XVII веке были постоянные колонии индийских купцов.

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

SHAH ISMAIL ISMAILOV
PHD student of BSU
e-mail: şahismail_ismailov@mail.ru

**EXTERNAL TRADE OF SEFEVID COMMONWEALTH IN
THE 80-S OF XVII CENTURY
(on the basis of Sanson and Hengelbert Campher dairies)**

By the 80 s of the XVII century trade affairs of Sefevid commonwealth with vicinite countries and also with the West started developing Derbend and Baku played the most important role in the trade with Russia. Constant Colonies of Indian merehants were in all countries of Sefevid commonwealth in the XVII century.

Rəyçilər: t.e.d., prof, Z.M.Həsənəliyev, t.e.n. dos. B.Şabiyev, t.e.d. Q.Ə.Əliyev
BDU-nun Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının 14 sentyabr 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 01)